

А. РУККАС

Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р.

Першого вересня 1939 р. німецькі війська напали на Польщу, швидко захопивши західні регіони країни. Польській армії не вдалося утримати головну лінію оборони, тому командування ухвалило рішення про організацію оборони на останньому рубежі, що проходив по річках Стрий та Дністер (“румунський плацдарм”). На цей клаптик власної території (близько 4 % площі країни) передбачалося вивести якомога більшу кількість військ і, спираючись на військову та матеріально-технічну допомогу з Франції (що буде скерована до румунських портів), втримати оборону до початку наступу англо-французьких союзників на західному фронті. 17 вересня 1939 р. рубіж найбільшого просування німецьких військ у південно-східних та центральних районах Польщі виглядав наступним чином: підходи до Борислава та Дрогобича — Рудки — Львів (в облозі) — Жовква — Рава-Руська — Грубешів. Уздовж цієї лінії німці не чинили значного тиску, у чому польське командування вбачало ознаки вичерпання наступального потенціалу противника. Тож, на думку польського головнокомандувача маршала Е. Ридз-Смігли, перспективи створення “румунського плацдарму” виглядали цілком реальними. Однак всі плани поляків перекреслив радянський наступ, який розпочався вранці 17 вересня 1939 р.

Не очікуючи ворожих дій з боку Радянського Союзу, поляки спрямували всі свої сили на боротьбу з німцями. Одночасно у південно-східних районах концентрувалася велика кількість запасних осередків тактичних з'єднань та окремих родів військ, у яких налічувалося майже 250 тис. резервістів, що почали проходити швидко підготовку перед відправкою на німецький фронт. Крім того, у цих районах дислокувалися окремі тилові та охоронні загони, а також формування Оборони народової, а вздовж польсько-радянського кордону розміщувалися послаблені підрозділи Корпусу охорони прикордоння (КОП), здатні виконувати лише функції нагляду за кордоном. На південній ділянці кордону з СРСР (від Прип'яті до Дністра) перебували три полки КОП, що налічували 8 піхотних батальйонів та 3 кавалерійські ескадрони. На Поліссі польські прикордонники були посилені двома фортечними батальйонами, що займали укріплений район на річці Случ. Таким чином, на 17 вересня у південно-східних районах тогочасної Польщі перебувало приблизно 370 тис. польських вояків, з яких біля 20 % вже вступили в боротьбу з німецькими військами, а решта були, переважно, загонами резервістів, які не мали ні достатнього озброєння, ні обмундирування, ні чіткої організаційної структури та

професійного досвіду. Отже, їхня бойова потужність була незначною і вони не могли бути серйозним противником для радянських військ.

Водночас, прикриваючись безпідставними твердженнями та порушуючи ряд підписаних міжнародних домовленостей (зокрема, Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р. та польсько-радянський пакт про ненапад від 25 липня 1932 р.), сталінське керівництво вирішило провести анексію східних регіонів Польської держави, які згідно з додатковим таємним протоколом до радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. мали відійти до сфери впливу СРСР.

Підготовка до радянського наступу

3 вересня 1939 р. нарком оборони СРСР маршал К. Ворошилов наказав військовим радам семи округів (Київського Особливого (КОВО), Білоруського Особливого, Харківського, Орловського, Калінінського, Ленінградського та Московського) здійснити низку заходів для підвищення бойової готовності військ, а саме: затримати на один місяць звільнення в запас червоноармійців старшого року служби; відкликати з відпусток командирів, політпрацівників, начальників військових частин та установ; привести військові частини до стану бойової готовності, для чого перевірити озброєння, обладнання, техніку, тощо. У директиві № 14650 від 6 вересня маршал К. Ворошилов наказав усім військовим частинам і установам розпочати наступного дня часткову таємну мобілізацію резервістів¹. З отриманням наказу військові частини КОВО, не чекаючи на поповнення, почали висуватися до державного кордону в складі, передбаченому штатним розписом мирного часу. Мобілізованих резервістів планувалося перекинути з пунктів постійної дислокації військ до районів зосередження залізницею або автотранспортом. 11 вересня нарком оборони видав розпорядження військовій раді КОВО про перейменування польового командування округу у командування Українського фронту, який очолив командарм 1-го рангу С. Тимошенко (членами Військової Ради фронту були перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов та корпусний комісар В. Борисов, начальником штабу — комбриг М. Ватутін; авіацією командував комдив Ф. Астахов; артилерією — комбриг М. Яковлев; автобронетанковими військами — комбриг Я. Федоренко).

11 вересня маршал К. Ворошилов видав директиву № 16648, в якій вимагав негайно приступити до зосередження військ Українського фронту у прикордонних районах:

- 15-й стрілецький корпус (стрілецькі дивізії) в районі Олевська;
- 5-та армія в районі Новоград-Волинського, Славути, Шепетівки (стрілецьких дивізій — 6, танкових бригад — 2, артилерійських полків Резерву Головного Командування (РГК) — 4);
- 6-та армія в районі Сатаніва, Волочиська, Проскурова (стрілецьких дивізій — 11, кавалерійських дивізій — 3, танкових бригад — 3, артилерійських полків РГК — 5);

— 12-та армія в районі Гусятина, Кам'янця-Подільського, Нової Ушиці, Ярмолинців (стрілецьких дивізій — 6, кавалерійських — 4, танкових бригад — 4, мотострілецьких бригад — 1, артилерійських полків РГК — 1)².

Таким чином, всього у складі Українського фронту планувалося мати: 27 стрілецьких дивізій (з них дві у резерві); 7 кавалерійських дивізій; 9 танкових бригад (з них дві у складі танкового корпусу); однієї моторизованої бригади (у складі танкового корпусу); 7 артилерійських полків РГК.

Труднощі й ускладнення почалися вже в перший день проведення мобілізації в КОВО. У Києві під час виклику командного складу використовувалася радіостанція стадіону “Динамо”, що суперечило елементарним засадам конспірації. Не дотримувалася їх також й частина солдатів-гінців та офіцерів, які ходили по місту й зверталися до військових: “Якщо Ви є працівником штабу, то негайно повинні прибути до штабу”³.

Під час виконання директиви № 16 648 наркома оборони у радянського командування виникали поважні труднощі, пов'язані з тим, що зосередження частини відмобілізованих з'єднань мало проводитися залізничним транспортом в межах нормального господарського плану перевезень. Тому не всі військові частини встигали своєчасно прибути до визначених місць дислокації, а деякі не прибували зовсім (особливо коли вони мали перекидатися з районів, віддалених на тисячі кілометрів від України, як це, наприклад, сталося з 10-м танковим корпусом з Ленінградського округу, що мав увійти до складу Вінницької групи)⁴. Подібні ситуації виникали й тоді, коли військові з'єднання рухалися своїм ходом. Танкові та моторизовані частини прибували до місць своєї дислокації з великими труднощами та вичерпаним або майже вичерпаним моторесурсом. Відчутною була нестача палива, оскільки бази забезпечення на шляху пересування військ розгорталися із великим запізненням. Поганим був і технічний стан транспорту, який за мобілізацією поступав до війська з різних галузей господарства. Наприклад, у 23-му зенітно-артилерійському дивізіоні 15-го ск біля 60 % приписаних автомашин вимагали ремонту, але через брак часу вони вийшли в похід невідремонтованими⁵. Особливо зношеними були трактори. Так, у 231-му полку корпусної артилерії всі 100 % тракторів вимагали капітального ремонту⁶. Крім того, бракувало достатньої кількості гуми для автотранспорту, через що багато машин простоювало. Дуже не вистачало легкових автомобілів.

Організація руху бойової техніки й транспорту була організована вкрай погано. Однією дорогою одночасно могла просуватися велика кількість різних військових частин. Практично, не було жодного регулювання руху на дорогах. Тому часто виникали величезні пробки, які значно затримували пересування військових частин та підрозділів. Крім того, дуже низькою була й професійна підготовка водіїв, здебільшого — мобілізованих резервістів, які часто нехтували елементарними правилами дорожнього руху — іноді автомашины їхали прямо посередині дороги. Дуже часто автотранспорт, переданий з тилу в діючу армію, направлявся у війська великими колонами (від 50 до 400 машин) без нагляду кадрових офіцерів, лише тільки з одними цивільними водіями. Колони автомашин розтягувалися до 200 км у довжину.

Багато водіїв просто не знали, куди їхати й блукали, а командири штабу займалися тим, що відшукували ці машини в дорозі й направляли їх у призначені військові частини⁷.

Відчутним був дефіцит і військового обмундирування. Варто навести такий характерний приклад. Перед початком операції (14 вересня 1939 р.) у 60-й сд бракувало 2500 шинелей, багато військовослужбовців не мали жодних знаків розрізнення, оскільки не вистачало біля 9000 петлиць для шинелей й гімнастерок⁸.

В таких умовах ставало цілком очевидно, що не вдасться швидко створити армійські групи у заздалегідь визначеному складі. Тим часом німецькі війська вже 12 вересня опинились в “радянській зоні”, просуваючись все далі вглиб Польщі, і зайняли значну частину земель, “відведених” для Радянського Союзу. Німецьке керівництво здійснювало активний дипломатичний тиск на свого партнера для прискорення збройного виступу Червоної армії. Для цього воно використовувало й “українську карту”, лякаючи Москву перспективами виникнення на східних польських землях української маріонеткової держави, на зразок створеної у березні 1939 року Словаччини.

Опинившись в умовах, коли ще не всі з’єднання закінчили мобілізацію та зосередження у визначених районах, а ситуація вимагала рішучих кроків, радянське керівництво було вимушене атакувати Польщу силами, меншими від запланованих. Для цього 13 вересня на пропозицію військової ради Українського фронту було ухвалене рішення про виокремлення з кожної армійської групи оперативного ударного угруповання, що мало у своєму складі вже повністю зосереджені та готові до виконання завдання військові з’єднання. Ці ударні формування одержали назви Північної, Східної та Південної армійських груп. До їхнього складу увійшло 9 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 1 моторизована та 8 танкових бригад.

Поряд з військовими приготуваннями у середині вересня 1939 р. розпочалася також ідеологічна обробка особового складу. До серпня 1939 р. Червона армія виховувалася в антифашистському дусі, тому більшість бійців, командирів і політпрацівників були до останнього моменту впевнені, що СРСР готується до війни з гітлерівською Німеччиною. Показовою є ситуація у 13-у стрілецькому корпусі, де “до 15 вересня командири штабів та частин корпусу розуміли, що зосередження біля кордону відбувається не для маневрів, а для бою. Проте, вони не мали уявлення проти кого, власне, бойові дії будуть спрямовані. Тільки 15 вересня на нараді, що проводилася командиром корпусу (М. Кириловим — А. Р.), військовий комісар тов. Ліппа коротко заявив, що панська Польща повинна стати радянською, й звідси стала зрозумілою мета концентрації військ”⁹. Одночасно з ідеологічною обробкою власних військ радянською стороною була проведена підготовка до проведення відповідних заходів серед військ противника та цивільного населення східних районів Польщі. Напередодні 17 вересня польовою друкарнею Українського фронту було надруковано біля 120 тис. листівок, що потім скидалися з літаків¹⁰.

Дії головного командування польських збройних сил у зв'язку з радянським наступом

Перша звістка про перехід радянськими військами кордону надійшла до штабу головнокомандувача польських збройних сил маршала Е. Ридз-Смігли (який перебував у Коломиї) приблизно о 6-й ранку 17 вересня від командира полку КОП “Поділля” підполковника М. Котарби. Спочатку головнокомандувач вирішив боротися з новим ворогом¹¹. Війська, з якими він мав надійний зв'язок, одержали відповідні накази. Генерали К. Фабріци (у Станіславі), О. Нарбут-Лучинський (у Тернополі) та Б. Ятельницький (у Микулинцях) мали організувати оборону на Сереті. Однак поступово почали надходити нові повідомлення про дії радянських військ. “Телефони обривалися. Дезорієнтація на місцях була повною. Вона була спричинена поведженням радянських солдатів, які взагалі не стріляли в наших, ставилися до них з демонстративною прихильністю, частували їх цигарками, говорячи при цьому, що прийшли нам на допомогу в боротьбі проти німців”, — писав начальник штабу генерал В. Стахевич¹². Таке ставлення дезорієнтувало не тільки простих польських вояків, а й високих військових начальників, які, не маючи зв'язку з головнокомандувачем, самостійно ухвалювали важливі рішення. Так, командувач армії “Варшава” генерал Ю. Руммель видав директиву трактувати радянські війська як союзників¹³, а на Волині командувач II-м корпусним округом генерал М. Смравінський наказав не чинити їм збройного опору¹⁴.

Штаб головнокомандувача також тривалий час не знав головної мети наступу Червоної армії (проти кого вона, власне, виступила: проти поляків чи німців?). Для з'ясування цього важливого питання генерал В. Стахевич відрядив капітана В. Хоцяновича, який добре володів російською мовою. На північному березі Дністра, намагаючись встановити контакт з радянськими танкістами, він потрапив під обстріл, про що негайно повідомив з найближчого поштового відділення¹⁵. Приблизно у той самий час штаб одержав додаткові відомості, що свідчили про ворожі наміри радянських військ.

Під впливом такої інформації у маршала Е. Ридз-Смігли склалося інше бачення ситуації. Тверезо оцінивши власні сили і можливості, він тепер розглядав збройний опір як форму протесту перед всім світом проти “підступної агресії другого ворога”¹⁶. Водночас боротьбу з німцями головнокомандувач вважав ще незаконною, а тому було необхідно зберегти керівництво та війська. Маршал схилився до думки про евакуацію командування та якомога більшої частини збройних сил до сусідніх країн, передусім, Румунії та Угорщини. Однак остаточне рішення він відкладав до консультації з політичним керівництвом держави. Для обговорення ситуації головнокомандувач зустрівся у Коломиї з прем'єр-міністром Ф. Славой-Складковським та міністром закордонних справ Ю. Беком¹⁷. Відразу ж після цієї наради маршал Е. Ридз-Смігли мав розмову з начальником штабу генералом В. Стахевичем, якому повідомив, що вирішено звільнити уряд Румунії від союзницьких зобов'язань й просити його про транзитний проїзд для уряду і війська, що прямуватимуть до Франції. В зв'язку з цим треба підготувати наказ військам про відступ за кордон, зазначивши у ньо-

му, що в разі зустрічі з радянськими частинами не слід першими застосовувати зброю, але вступати з ними в переговори. Відкривати вогонь дозволялося лише у випадку спроби роззброєння з їхнього боку.

Близько 12.30 головне командування одержало повідомлення (яке згодом виявилось неправдивим) про те, що радянські танки переправилися через Дністер біля Устечка й прямують на південь. Під загрозою виявилось місто Коломия, де перебувало вище військове керівництво. Сил для організації оборони міста не було, тому після короткої наради з офіцерами штабу маршал Е. Ридз-Смігли вирішив перебратися до містечка Косів неподалік від румунського кордону. У Коломиї залишався начальник штабу генерал В. Стахевич, який мав керувати евакуацією військ за кордон¹⁸. Прибувши біля 14.00 до Косова, маршал Е. Ридз-Смігли вирушив до сусіднього містечка Кути, де мав розмову з президентом країни І. Мосьцицьким, прем'єр-міністром і міністром закордонних справ. Під час цієї зустрічі було вирішено провести евакуацію вищих органів державної влади на румунську територію лише в разі безпосередньої загрози з боку радянських військ¹⁹. Біля 20.00 17 вересня голова уряду одержав інформацію (як пізніше з'ясувалося, також хибну), що радянські танки займають місто Снятин, від якого до Косова було лише 40 км. Таким чином, вони могли вже десь через годину з'явитися у місці розташування головного командування. Не маючи достатніх сил для оборони, маршал Е. Ридз-Смігли наказав перейти до Румунії. Пізно ввечері він виїхав з Косова, а вночі з 17 на 18 вересня разом з президентом країни та членами уряду перетнув румунський кордон. Основна частина офіцерів штабу головнокомандувача перейшла на румунську територію вночі 18 вересня²⁰. Незадовго перед від'їздом був відредагований текст останнього наказу маршала Е. Ридз-Смігли до польських збройних сил, трансльований по радіо. "Совети виступили. Наказую загальний відступ найкоротшими шляхами до Румунії чи Угорщини. З більшовиками в боротьбу не вступати, тільки в разі атаки з їхнього боку або спроби роззброєння. Завдання Варшави та міст, що мають боротися проти німців, залишається незмінним. Міста, до яких підійдуть більшовики, повинні вступити з ними в переговори в справі відходу гарнізонів до Угорщини чи Румунії"²¹.

Довше за всіх залишався на польській території начальник штабу головнокомандувача генерал В. Стахевич, який координував евакуацію військ за межі країни²². В ніч з 17 на 18 вересня він одержав від маршала Е. Ридз-Смігли наказ залишити Коломию. Наступного ранку генерал прибув до Кут, де залишив майора Г. Пентковського, який мав тепер керувати рухом відступаючих до Румунії військових частин²³, а сам увечері 18 вересня перейшов на румунський бік прикордонної річки Черемош.

Крім головнокомандувача та його штабу на румунську територію перейшли також деякі польські військові частини, підрозділи і установи, зокрема: 21-й батальйон легких танків R-35, 1-й зенітно-артилерійський дивізіон, 11-та зенітно-артилерійська батарея, запасний осередок зенітної артилерії, чотири військові шпиталі, санітарний потяг, наземний технічний і резервний льотний персонал польських ВПС. До Румунії було перевезено устаткування закладів військової промисловості (фабрики з виробництва парашутів та

боєприпасів, Варшавський державний авіаційний завод “PZL”)²⁴. Всього ж до Румунії евакуювалося приблизно 30 тис. польських вояків, у тому числі біля 6 тис. офіцерів²⁵. До сусідньої країни перелетіли практично всі технічно справні літаки польських ВПС — 185 машин різних типів та класів (за румунськими даними — 177)²⁶. На румунську територію було перевезено золотий запас Польської Республіки, скарби і нумізматична колекція Національного банку, фінансові накопичення Фонду національної оборони. Щоправда, певна частина польських цінностей загальною сумою 36 млн злотих була захоплена радянськими військами у Заліщиках²⁷.

До сусідньої Угорщини евакуювалися загалом 26 польських військових частин і установ, зокрема: 10-та кінно-механізована бригада полковника С. Мачека, 3-тя гірська бригада полковника Я. Котовича, 216-ий резервний піхотний полк підполковника З. Семерги, група “Стрий” генерала С. Дембінського, Запасні осередки 11-ої, 22-ої та 24-ої піхотних дивізій, Подільської та Краківської (частково) кавбригаду, рештки 7-го запасного осередку легкої артилерії та 3-го запасного осередку важкої артилерії, 4-ий запасний осередок інженерних військ (у неповному складі). Всього ж в Угорщині опинилися 40 382 польських військовослужбовці, в тому числі 4780 офіцерів та 12 генералів²⁸.

Після переходу кордону польські вояки були роззброєні та інтерновані. В Угорщині для них було створено майже 100 таборів²⁹. У Румунії вони були сконцентровані у двох великих та дев’яти малих таборах. Члени уряду, президент і головнокомандувач, незважаючи на попередній дозвіл на транзитний переїзд до Франції, також були інтерновані румунською владою³⁰.

Виступ радянських військ виявився для польського командування повною несподіванкою, що перекреслювала всі його сподівання затримати німецький наступ на “румунському плацдармі”. За нових умов після певних коливань та роздумів, головнокомандувач ухвалив єдине вірне рішення — відступати до сусідніх країн, зберігши при цьому війська для подальшої боротьби на боці союзників. Доцільність евакуації вищого державного керівництва також не викликала заперечень, однак швидкий (і можливо передчасний) від’їзд маршала Е. Ридз-Смігли критично оцінювався сучасниками, які закидали, що йому слід було значно довше затриматися на своїй території. Щоправда, всі погоджувалися, що це суттєво не вплинуло б на стратегічну ситуацію, адже маршал Е. Ридз-Смігли, втративши зв’язок з військами, не міг здійснювати загальне керівництво збройними силами. Однак, з другого боку, перебування головнокомандувача на рідній землі мало б велике морально-психологічне значення для польських солдатів, а також перекреслювало б вигадки радянської пропаганди про зраду свого народу польськими керівниками, які кинули, буцімто, країну напризволяще.

Наступ радянської Північної армійської групи

Приблизно о 4-й годині ранку 17 вересня 1939 р. радянська Північна армійська група комдива І. Советнікова перейшла державний кордон на фронті завширшки 230 км, від Олевська на півночі до Славути на півдні. До скла-

ду групи входили: 8-й стрілецький корпус комдива Й. Рубіна — (44-та стрілецька дивізія комбрига О. Виноградова і 81-ша полковника С. Кондрусева); 15-й стрілецький корпус комдива П. Філатова — 45-та (комбриг І. Корнілов), 87-ма (комбриг П. Матикін) і 60-та стрілецька дивізія (комбриг М. Саліхов); і 36-та танкова бригада комбрига М. Богомолова. Війська групи наступали у трьох напрямках: 8-й стрілецький корпус і 36-та танкова бригада — на Дубно, 15-й стрілецький корпус (без 60-ої дивізії) — на Рівне, а 60-та дивізія — на Сарни.

У перші години операції з'єднання групи зустрілися з польськими прикордонними батальйонами “Гоща” і “Острог”, що майже не чинили збройного опору й потрапили в полон. Швидко усунувши прикордонну охорону, радянські війська розгорнули наступ у західному напрямі, але через слабку підготовку резервістів, котрі становили значний відсоток особового складу, до кінця дня вони виконали лише своє найближче завдання. До того ж, значні труднощі виникли під час подолання річок Вілія та Горинь³¹. 8-й корпус та 36-та танкова бригада роззброїли чимало військових ешелонів на станціях Здолбунів, Мирогоща, Острог, Озеряни, Івачково та Мізоч³². Лише в останньому випадку поляки відкрили вогонь, вбивши одного і поранивши трьох червоноармійців³³. Загалом 17 вересня 8-й корпус полонив біля 500 польських вояків, а 36-та танкова бригада, за різними даними, — від 1000³⁴ до 3000 осіб³⁵.

Сусідній, 15-й, корпус наприкінці 17 вересня захопив Рівне. Хоч незадовго до вступу радянських військ значна частина гарнізону (запасний осередок 13-ої піхотної дивізії підполковника К. Чарнецького, 5-й запасний осередок легкої артилерії підполковника З. Адамовича) залишила місто³⁶, однак у Рівному все ще перебувало чимало різноманітних підрозділів, загальною чисельністю у 1500 чоловік. Більшість польських вояків була роззброєна й захоплена в полон³⁷. У Рівному не було організованого опору, однак впродовж кількох наступних днів тут відбувалися спорадичні перестрілки. Зокрема, під час обстрілу будинку, де розмістився штаб 15-го корпусу, дістали поранення 4 бійці. Крім того, під час перевірки постів охорони був убитий ад'ютант командуючого Північної групи капітан С. Березовський³⁸.

18 вересня радянські війська продовжили наступ. Вранці 36-та танкова бригада зайняла Дубно. Щоправда, напередодні польські війська вийшли з міста, однак тут все ще залишалось чимало різних запасних підрозділів, як радянські танкісти захопили в полон. На залізничній станції вони роззброїли резервістів 16-го та 72-го піхотного полків, котрі перекидалися на “румунський плацдарм”³⁹, а на підході до міста була перехоплена автоколона 212-ої бомбардувальної ескадри, що прямувала з Луцька на південь. Серед полонених був начальник Авіаційної підофіцерської школи полковник А. Залеський⁴⁰. Поблизу Дубна потрапили в полон працівники Військового інституту протихімічної оборони, на чолі з його директором полковником К. Борчовським⁴¹. Загалом в районі Дубна було захоплено понад 6000 польських вояків⁴².

Швидко зайнявши Дубно, 36-та бригада рушила далі на Луцьк. Тут 17 вересня дислокувалася група військ генерала П. Скуратовича, що з почат-

ком радянського наступу відступила на південь. Поблизу Горохова генерал її розформував, наказавши підлеглим самотужки йти до Станіслава⁴³, а сам разом з офіцерами штабу поїхав до румунського кордону, але на Тернопільщині потрапив у полон⁴⁴. Навіть після того, як Луцьк залишили значні сили, у місті та його околицях все ще перебувала велика кількість польських військовослужбовців, котрі були роззброєні без жодного опору. За явно зашиченими радянськими даними у полон потрапили майже 9000 чол.⁴⁵

В ніч з 18 на 19 вересня 36-та танкова бригада перебувала в Луцьку. Не маючи підтримки піхоти, радянські танкісти очікували нападів поляків, однак всі їхні побоювання виявилися марними⁴⁶. 19 вересня бригада продовжувала роззброєння невеликих груп польських солдатів, коли їй на допомогу, нарешті, прибула піхота 8-го корпусу та мобільний загін 45-ої дивізії 15-го корпусу. Передавши місто стрілецьким частинам, танкісти швидко рушили на Володимир-Волинський.

В цьому районі розміщувалася сильна група польських військ, яка 14—16 вересня успішно відбивала німецькі атаки. Вранці 17 вересня її командувач генерал К. Савицький одержав від командувача II-го корпусного округу (на території якого перебував) генерала М. Сморовінського наказ не вступати в бої з Червоною армією. Над вечір того ж дня останній прибув до міста і прийняв командування групою. Здавши справи, генерал К. Савицький разом з офіцерами свого штабу виїхав в напрямі угорського кордону, який перетнув через декілька днів⁴⁷. Залишившись у Володимирі-Волинському, 18 вересня генерал М. Сморовінський демобілізував усіх солдатів-неполяків, а з решти сформував три боєздатні батальйони, що мали відійти на західний берег Бугу й там продовжити боротьбу з німцями. Однак 36-та танкова бригада, що пізно ввечері 19 вересня з'явилася на східній околиці міста, зруйнувала всі плани генерала. Після короткого бою радянські танки увірвалися до центру Володимира-Волинського, де марно намагалися захопити Артилерійську школу підхорунжих резерву. Внаслідок цієї невдачі командир 36-ої бригади комбриг М. Богомолов вступив у переговори з генералом М. Сморовінським, домовившись про тимчасове припинення вогню. Польський генерал просив дозволити його військам зі зброєю безперешкодно вийти з міста. Радянський комбриг відкинув цю вимогу, зажадавши натомість негайної капітуляції. Після тривалих роздумів генерал М. Сморовінський прийняв ультиматум й володимирський гарнізон склав зброю. 36-та бригада залишалася в районі Володимира-Волинського до 23 вересня, де продовжувала роззброєння дрібних груп польських вояків, приводила до ладу бойову техніку, поповнювала запаси пального і боєприпасів, головню завдяки трофеям. За цей час бригада захопила в полон біля 12 000 польських солдат, 1500 офіцерів, здобула 150 гармат, 800 кулеметів, 20 000 гвинтівок, 2000 пістолетів та багато іншого майна⁴⁸. 23 вересня в районі Володимир-Волинського зосередився також й 8-й корпус, який на своєму шляху полонив декілька польських загонів.

18—25 вересня 15-й стрілецький корпус рухався до мостів через Буг напроти Дорохуська. На своєму шляху він роззброював окремі групи поль-

ських військ. На станції Рогачів були захоплені чотири військові ешелони, біля Олики в полон потрапив один з маршових батальйонів запасного осередку 13-ої піхотної дивізії, що 17 вересня вийшов з Рівного⁴⁹, в ніч з 18 на 19 вересня на станції Костопіль 87-ма дивізія полонила майже 1500 польських вояків і здобула 24 гармати⁵⁰.

Отямившись від несподіваного радянського наступу, окремі польські підрозділи намагались чинити опір. Найбільших втрат зазнала 87-ма дивізія. 18 вересня був двічі атакований її 96-й стрілецький полк. Спочатку в районі Невіркова у полон тимчасово потрапили 2 командири і 30 червоноармійців⁵¹, а потім під час нічного відпочинку поблизу Костополя полк був несподівано обстріляний, при цьому загинули 10 і дістали поранення ще 28 радянських бійців⁵². Найзапекліше зіткнення відбулося в районі сіл Грузятин, Навоз та Боровичі, що над Стиром. Тут 21—22 вересня 16-й полк за підтримки розвідувального батальйону та протитанкового дивізіону 87-ої дивізії вів кровопролитні бої з групою полковника З. Зайончковського, основу якої становив 3-й піхотний полк КОП. Обидві сторони зазнали відчутних втрат. З радянського боку було 95 вбитих, 85 поранених та 141 зниклий безвісти⁵³, у поляків тільки один батальйон, що брав найактивнішу участь в боях, втратив 35 чол. вбитими і 80 пораненими⁵⁴. Після напружених боїв 87-ма дивізія на короткий час уповільнила рух, а польська група, не подолавши оборони противника, відмовилася від маршу до румунського кордону. Війська полковника З. Зайончковського повернули на північ, але на підході до Ковеля 23 вересня були оточені радянськими танками і склали зброю⁵⁵.

В той час, коли 87-ма дивізія зосередила увагу на групі полковника З. Зайончковського, 45-та стрілецька дивізія рухалася на Ковель. 17 вересня тут розміщувалося значне польське угруповання, а з-під Бреста надходили тиллові й запасні підрозділи, рештки розбитих німцями військових частин. У місті перебував командувач I-го корпусного округу генерал М. Трояновський, який мав організувати оборону північно-західної Волині⁵⁶. Дізнавшись про радянський наступ, він просто залишив місто і через декілька днів перетнув угорський кордон. За його відсутності командування взяв на себе командант ковельського гарнізону полковник Л. Коц. Він звільнив вояків, у яких не було зброї, а з тих, які залишилися, сформував групу чисельністю понад 2000 чол. Над вечір 18 вересня вона вирушила на Володимир-Волинський⁵⁷, але наступної ночі у селі Верба зіткнулися з розвідкою 36-ої танкової бригади, внаслідок чого загинули 11 польських і 13 радянських вояків, на закладеній поляками міні підірвався радянський броньовик БА-10⁵⁸. Після цього бою полковник Л. Коц не став продовжувати марш на Володимир-Волинський, а повернув на захід й перейшов Буг.

Вранці 21 вересня розвідка 45-ої дивізії вступила до Ковеля, де майже не було регулярних частин, але розташувалися тисячі демобілізованих польських солдатів, а на станції стояло чимало військових ешелонів. Невеликий розвідувальний загін не міг власними силами полонити таку масу людей, взяти під охорону військові трофеї та забезпечити порядок у місті. У зв'язку з цим командир дивізії терміново відправив йому на допомогу два загони

піхоти⁵⁹, оскільки головні сили 45-ої дивізії змогли підійти лише наступного дня. Загалом в районі Ковеля радянські війська полонили 7500 польських вояків, здобули 6600 гвинтівок, 140 кулеметів, 12 автомашин та інше військове майно⁶⁰.

З калейдоскопічною швидкістю розгорталися події у Любомлі, де протягом 17—24 вересня влада змінювалася чотири рази. Дізнавшись про радянський наступ, польські війська 18 вересня залишили місто. Через два дні його зайняв мобільний підрозділ німецької 3-ої танкової дивізії, однак 21 вересня з наближенням Червоної армії він вийшов з Любомля, передавши його під контроль українській самообороні⁶¹. Наступного дня до міста знову вступили польські підрозділи, (24-та і 58-ма залізнично-мостові роти), що роззбрóили українську міліцію⁶². Нарешті 24 вересня до Любомля ввійшов розвідувальний батальйон 45-ої стрілецької дивізії⁶³.

На середину третьої декади вересня 1939 р. Північна армійська група вийшла до Бугу. Першими на західний берег переправилися 23 вересня в районі Устилуга 8-й стрілецький корпус і 36-та танкова бригада, а через два дні напроти Дорохуська — 15-й стрілецький корпус. Війська отримали нові завдання: 8-й корпус мав наступати на Замостьє, а 15-й спільно з 36-ою бригадою — на Холм й далі на Люблін. Крім того, корпус був посилений 52-ою стрілецькою дивізією, що передавалася до його складу з Білоруського фронту. Дивізія дислокувалася в районі Малорити й повинна була діяти на Шацьк, де концентрувалося польське угруповання генерала В. Орліка-Рюкеманна⁶⁴.

29 вересня радянські танки зупинилися в 20 км від зайнятого німцями Любліна. Командир 36-ої танкової бригади М. Богомолів вступив в переговори з німецьким командуванням, вимагаючи звільнення міста⁶⁵. Як жест доброї волі він передав 51 німецького солдата, яких у містечку Ленчна нещодавно звільнили з польського полону його бійці⁶⁶. Однак відповідно до підписаного 28 вересня радянсько-німецького Договору про дружбу та кордони, землі на захід від Бугу мали залишатися у німецькій зоні, тому будь-які переговори припинилися, а радянські війська зупинилися на досягнутих рубежах. Лінія найбільшого просування Північної армійської групи (28 вересня перейменована у 5-ту армію) виглядала таким чином: Ленчна — Піски — Бихава (тут радянські війська стояли в 20—30 км на схід та південний схід від Любліна) — Кремінь (10 км на схід від Янува Любельського) — Білгорай, далі за річкою Танєв (правий приток Сяну) в районі Тарногруда перебували кавалерійські дивізії 2-го кавкорпусу, що належав сусідній Східній армійській групі (6-й армії). Фактично радянські війська розташувались у 30—40 км (один денний перехід) від середньої течії Сяну.

На західному березі Бугу 5-та армія зустріла більш серйозний опір поляків, адже тут радянські війська часто мали справу з регулярними частинами, яким вдалося вирватися з німецького оточення. Зміну бойової ситуації відчули 8-й стрілецький корпус та 36-та танкова бригада, які до цього практично не мали поважних бойових зіткнень. Танкова бригада вела бій за Холм, де розташувалися маршові батальйони 35-го полку 9-ої піхотної дивізії⁶⁷, запасний осередок артилерійських вимірів⁶⁸, а також чимало невеликих сол-

датських груп з різних частин. Кілька зіткнень сталося в районі Грубешува і Томашова-Любельського. У селі Рогалін підрозділи 81-ої дивізії зіткнулися з резервним підрозділом польського 27-го піхотного полку, а біля села Гусине після тривалого бою розбили комбіновану групу (спеціальний хімічний батальйон, запасний ескадрон 14-го уланського полку, Варшавський дивізіон кінної поліції), що відступала з-під Ковеля. 24 вересня поблизу села Тишовці після кількогодинного бою в розташуванні 81-ої дивізії полонено майже 500 польських вояків 2-го саперного полку⁶⁹. На Північ від Томашова-Любельського були захоплені в полон рештки 1-ої піхотної дивізії легіонів та 41-ої резервної піхотної дивізії⁷⁰.

У перші дні жовтня в районі між Яновим-Любельським та Білгораєм капітулювало 15-тисячне польське угруповання полковника Т. Зеленецького (командир 33-ої резервної піхотної дивізії), яке перед тим марно намагалося вирватися до Сяну. В останніх боях поляки завдали німцям відчутних втрат, а тому, побоюючись репресій з їхнього боку, вирішили за краще скласти зброю перед радянськими військами⁷¹.

До 5 жовтня 5-та армія залишалася на досягнутих рубежах, коли розпочала поетапний марш у зворотному напрямку, через тиждень вийшовши на східний берег Бугу, що мав становити радянсько-німецький кордон. Згідно з директивою командування Українського фронту після завершення операції 5-та армія зосередилася в районі Влодавки, Устилуга, Сокаля, Кристинопіля, Луцька, Ковеля. Відступаючи, радянські війська вивозили на свою територію все більш-менш цінне майно (навіть швейні машинки⁷²), переганяли рухомий склад залізниці, евакуювали полонених польських вояків. Тільки з району Холма на схід було відправлено 10 тис. польських військовослужбовців, в тому числі 275 офіцерів⁷³. Разом з Червоною армією до радянської зони відійшли також кілька десятків тисяч місцевих мешканців, серед яких 55 % становили євреї, 40 — українці, 5 — поляки — комуністичні активісти⁷⁴. Зазначимо, що подібну практику вивезення матеріальних цінностей, полонених і цивільних біженців застосовували й німці у тих районах, що передавалися радянським військам.

Наступ радянської Східної армійської групи

Вранці 17 вересня польський кордон на фронті завширшки приблизно 50 км, від Теофіополя на півночі до Волочиська на півдні, перейшла Східна армійська група (САГ) комкора П. Голікова. До її складу входили: 2-й кавалерійський корпус комдива Ф. Костенка (3-тя дивізія комбрига М. Малєєва, 5-та дивізія комбрига І. Шарабурко, 14-та кавдивізія комбрига В. Крюченкіна), 17-й стрілецький корпус комдива К. Колганова (96-та дивізія комбрига Г. Халюзіна) і 97-ма дивізія полковника Г. Шерстюка, 24-та танкова бригада полковника П. Фотченкова, 38-ма танкова бригада полковника П. Волоха і 10-та танкова бригада полковника Г. Іванова.

Перші бої з підрозділами прикордонного батальйону “Скалат” підполковника Ф. Януша зав’язалися відразу після переходу кордону. Важливий

автомобільний міст через Збруч у Підволочиську був захоплений спеціально виділеним радянським загonom, але залізничний міст поляки встигли підірвати. Після кількогодинного бою була захоплена однойменна залізнична станція, де в полон потрапили 32 польських офіцери⁷⁵. Іноді опір польських прикордонників був настільки запеклий, що для його подолання залучалася дивізійна артилерія⁷⁶. Крім того, опір чинили також дві роти батальйону “Дедеркали”, проти яких діяв 2-й кавкорпус⁷⁷.

Подолавши опір польських прикордонників, Східна армійська група розгорнула наступ у західному напрямі. 17-й стрілецький корпус спільно з 38-ою і 10-ою танковими бригадами рухався вздовж шосе на Тернопіль, 2-й кавкорпус разом з 24-ою танковою бригадою діяв на північ від них. На своєму шляху радянським військам траплялися окремі польські частини. Так, у селах Колодне та Доброводи були захоплені в полон 1200 польських вояків з Центру вишколу зенітної артилерії, які мали 11 гармат та понад 60 різних автомобілів⁷⁸.

До кінця першого дня наступу основні сили Східної групи підійшли до Тернополя, а розвідувальні загони проникли на його околиці. Польський гарнізон міста був чисельно невеликий і складався з кількох охоронних підрозділів, однак тут дислокувався запасний осередок 2-ої піхотної дивізії легіонів, до того ж через Тернопіль проходили розрізнені солдатські групи, обозні колони, що прямували на південь. У місті розмістився зі своїм штабом командувач V-го корпусного округу генерал О. Нарбут-Лучинський, який з початком радянського наступу виїхав на південь, не залишивши жодних конкретних вказівок з приводу можливої оборони⁷⁹. Тож у Тернополі поляки організованого опору не чинили, але впродовж кількох днів з вікон і дахів будинків стріляли по радянських частинах, які у вуличних боях втратили до 100 чол. (загинув перший ад’ютант командувача Східної армійської групи ст. лейтенант С. Павліков)⁸⁰.

Вранці 18 вересня до 2-го кавкорпусу прибули начальник штабу Українського фронту комдив В. Ватутін та член військової ради фронту корпусний комісар В. Борисов. Вони поставили корпусу нове завдання: звільнити війська від всього зайвого, що уповільнює рух, швидким маршем виступити на Львів і спільно з танковою групою, що мала діяти в районі на південь, здобути місто. Однак 2-й кавкорпус зміг приступити до виконання завдання лише у другій половині 18 вересня, коли війська відпочили та підтягнули тили. До кінця дня він подолав лише половину відстані, вийшовши на рубіж Колтів — Плугів. У цій ситуації командир корпусу вирішив відправити до Львова мобільний загін (600 вояків на автомобілях, 35 танків), виокремлений зі складу 5-ої кавалерійської дивізії, який очолив особисто командир цієї дивізії І. Шарабурко. Через брак пального не могла рухатися й 24-та окрема легка танкова бригада. Пальне їй підвезли лише під вечір, після чого, подолавши вночі за п’ять годин 135 км, біля 60 танків бригади вийшли на східну околицю Львова. Невдовзі до них приєднався загін 5-ої кавалерійської дивізії.

Ситуація в районі Львова була дуже складною. Німці, які з 12 вересня тримали Львів в облозі, з початком радянського наступу активізували свої дії, намагаючись оволодіти містом. Вони неодноразово пропонували поля-

кам скласти зброю на умовах почесної капітуляції, але командуючий обороною генерал В. Лянгнер категорично відкидав ці пропозиції. Сили захисників Львова дорівнювали 24—25 батальйонам піхоти, 3 ескадронам кавалерії при 78 польових і 16 зенітних гарматах, 2 панцерних потягах. Оборонці сподівалися на допомогу військ генерала К. Соснковського, які підходили з заходу й мали деблокувати місто. У Львові була пошкоджена електростанція, не функціонували водогін і каналізація, запасів води ледь вистачало для випікання хлібу та гасіння пожеж, від бомбардувань та артилерійських обстрілів щоденно гинули до 300 чол.⁸¹

Як зазначалося, перші радянські підрозділи з'явилися у Львові вночі 18 вересня, коли на східну околицю вийшла 24-та танкова бригада полковника П. Фотченкова. Тоді ж до міста було відправлено розвідувальний загін⁸². Вулицею Личаківською шість радянських танків виїхали до центральної частини, звідки під обстрілом польської артилерії були змушені повернутися на вихідні позиції. У цей час полковник П. Фотченков отримав наказ командування Східної армійської групи утриматися від захоплення міста до підходу головних сил армійської групи, після чого він вивів свою бригаду до Винників. Для блокади східної околиці Львова був залишений розвідувальний батальйон⁸³, котрий через деякий час був обстріляний німецьким підрозділом 137-го гірськострілецького полку 2-ої гірської дивізії, який помилково прийняв червоноармійців за поляків. Під час бою з радянського боку загинули 3 бійці, ще 5 дістали поранення, були підбиті 2 броньовики й 1 танк; німці мали 5 вбитих і 2 знищені протитанкові гармати⁸⁴. Незабаром ситуація прояснилася. До штабу 24-ої танкової бригади з вибаченнями прибув командир німецького полку полковник Е. Шлеммер⁸⁵.

До кінця 19 вересня до Винників підійшли 10-та і 38-ма танкові бригади, наближався 2-й кавкорпус. Наступного дня війська Східної групи розпочали інтенсивну підготовку до запланованого на 14.00 21 вересня штурму Львова. Німці також готувалися до рішучої атаки. 20 вересня командир 2-ої гірської дивізії генерал В. Ферштайн і командир 137-го полку полковник Е. Шлеммер прибули до штабу Східної групи, де вимагали не перешкоджати їм заволодіти містом, посилаючись при цьому на директиви свого командування прискорити захоплення Львова. З радянського боку у переговорах брали участь начальник артилерії Українського фронту комбриг М. Яковлев і начальник розвідувального відділу штабу фронту полковник Пшеничников. Вони відхилили німецькі вимоги й зажадали, аби німці відійшли на безпечну відстань і негайно припинили обстріл міста.

“Львівське” питання розглядалося вищим військово-політичним керівництвом Райху. Начальник штабу сухопутних сил генерал Ф. Гальдер 20 вересня занотував у своєму щоденнику вказівку головного військового радника А. Гітлера генерала А. Йодля: “Якщо росіяни наполягатимуть на територіальних вимогах, ми очистимо територію”. Далі він зробив запис, висловивши при цьому свої особисті почуття з приводу відступу німецьких військ: “Вирішено. Росіяни займуть Львів. День ганьби німецького політичного керівництва”⁸⁶. Через деякий час відповідний наказ про припинення облоги й

відступ за Сян дійшов до командира 2-ої гірської дивізії. Відхід німецьких військ з-під Львова почався вранці 21 вересня.

Готуючись до штурму, командування Східної армійської групи не відкидало можливості оволодіти містом й мирним шляхом, для чого вело переговори з поляками. Перший контакт був встановлений ще вранці 19 вересня, коли на запрошення командира 24-ої танкової бригади полковника П. Фотченкова до її штабу прибули представники від командування обороною Львова полковник Б. Раковський, підполковник К. Ризинський і майор В. Берка. На питання польських офіцерів про мету радянського наступу командир 24-ої ОЛТБ заявив, що Червона армія “прийшла бити німців й буде разом з поляками боротися з ними”, а тому радянським військам неодмінно треба ввійти до Львова⁸⁷. Польські делегати, не маючи відповідних повноважень, ухилилися від конкретної відповіді. 21 вересня відбулася чергова зустріч. На східній околиці Львова полковник П. Фотченков знову зустрівся з польськими делегатами. Однак і цього разу переговори закінчилися безрезультатно. Через деякий час на зустріч прибув уже сам командувач обороною генерал В. Лянгнер, якому було рішуче заявлено, що радянські війська готові до штурму, але для запобігання кровопролиття пропонують захисникам скласти зброю. Генерал попросив дати йому трохи часу для консультацій з представниками цивільної влади міста⁸⁸. Наступний раунд переговорів відбувся того ж дня. Розмову з генералом В. Лянгнером тепер вели радянські командири, рівні йому за військовим званням: начальник штабу 2-го кавкорпусу комбриг П. Курочкін, військовий комісар 2-го кавкорпусу бригадний комісар К. Крайнюков та начальник артилерії Українського фронту комбриг М. Яковлев. На цій зустрічі була досягнута домовленість, що наступного дня поляки капітулюють. Генерал В. Лянгнер заявив: “Львів мав вибір, кого впускати за свої мури — німців чи більшовиків. З німцями ми ведемо війну й місто звитяжно б’ється з ними вже десять днів. Вони, германці, є ворогами всіх слов’ян. Ви же — слов’яни, а тому ми хочемо віддати місто саме вам”⁸⁹. Погоджуючись на капітуляцію, він вимагав, аби після роззброєння всім польським воякам була гарантована особиста свобода, на що одержав позитивну відповідь. Повернувшись до Львова, генерал В. Лянгнер скликав нараду військового керівництва, на якій виголосив результати своїх переговорів. Більшість її учасників погодилися з рішенням командувача. Вранці 22 вересня у Винниках був підписаний офіційний протокол передачі Львова Червоній армії⁹⁰.

Для забезпечення порядку до Львова було введено радянський гарнізон (стрілецький та кавалерійський полки). Військовим комендантом був призначений начальник 2-го відділу штабу 2-го кавкорпусу полковник Котельников, який своїм першим наказом запровадив у місті військовий стан, проголосив створення “тимчасових органів місцевої революційної влади” і загонів цивільної оборони⁹¹. Під час вступу радянських військ опору практично не було, лише невеликі групи польських вояків стріляли з вікон та дахів будинків. Загальні втрати Східної армійської групи у цих сутичках нам не відомі, але на підставі архівних документів можна сказати, що вони були меншими, ніж у Тернополі. Так, 3-тя, 5-та кавдивізії та 24-та танкова бригада мали 6 вбитих та

11 поранених⁹². Водночас у Львові в полон потрапили майже 15 000 польських вояків, в тому числі 1500 офіцерів⁹³. Однак радянська сторона не дотрималася умов капітуляції, а тому переважна більшість офіцерів та підофіцерів були відправлені до таборів для полонених, а через півроку розстріляні.

Після опанування Львова командування Українського фронту визначило напрямок подальших дій Східної армійської групи, яка мала блокувати і знищити польські війська в районі Замостя, Томашова-Любельського, Грубешува. Для цього 2-й кавкорпус разом з 24-ою танковою бригадою мав діяти у північно-західному напрямку, встановивши контакт з військами сусідньої Північної групи. На західному напрямі наступав 17-й стрілецький корпус, посилений 99-ою дивізією (переведена з Південної групи). Ситуація тут не вимагала швидких дій, адже радянські війська послідовно займали територію, яку звільняли німці, що відходили на демаркаційну лінію⁹⁴. На своєму шляху війська Східної групи неодноразово зустрічали і брали в полон рештки польських частин, що пробивалися до угорського кордону. Так, 26—27 вересня були захоплені офіцери штабу армії “Пруси”: начальник штабу полковник Т. Обертинський, начальники відділів штабу підполковники Е. Словіковський і В. Каспшикевич, начальник зв’язку підполковник С. Рауш, начальник артилерії полковник С. Кюнстлер, начальник інженерних військ підполковник Л. Тичинський та інші⁹⁵. В районі Любачова в полон потрапили рештки 41-ої резервної піхотної дивізії разом з заступником командира з’єднання полковником С. Рогановичем, 3-й полк 29-ої піхотної бригади підполковника А. Страха, вояки 2-го шволежерського полку разом зі своїм командиром підполковником Ю. Трепто⁹⁶. В лісах південніше Краснобрда радянські кавалеристи полонили 300-особовий польський загін, в якому були командир комбінованої піхотної дивізії генерал Є. Волковинський, командир 77-го піхотного полку підполковник Г. Новосельський, а також поручник С. Свяневич (в майбутньому — відомий польський історик та публіцист)⁹⁷.

В останні дні вересня радянська 99-та стрілецька дивізія мала кілька зіткнень з польською кавалерійською групою генерала В. Андерса, що прямувала до угорського кордону. Її основну частину становила Новогрудзька кавбригада, до якої на марші приєднувалися розрізнені частини, зведені у комбіновану кавбригаду на чолі з полковником Є. Гробицьким. Обидві бригади рухалися окремими колонами, що мали зустрітися у селі Дернаки⁹⁸. Однак 26 вересня радянський підрозділ розбив тут штаб комбінованої бригади і полонив її командира⁹⁹. Після цього бригада вже не існувала як військове з’єднання, адже без органів управління її частини втратили зв’язок між собою і стали діяти самостійно. Довідавшись про розгром комбінованої бригади, генерал В. Андерс повернув Новогрудзьку кавбригаду на південний захід. Надвечір того ж дня вона перетнула шосе Львів — Перемишль, а наступної ночі вийшла в район Хліплі, Воля Судковська, де зіткнулася з радянською 34-ою кавдивізією з Південної групи.

28 вересня Східна армійська група була перейменована на 6-ту армію. Вранці цього ж дня розпочалася урочиста передача німецьким комендантом Перемишля генералом А. Стрекиусом південної частини міста під контроль

радянських військ¹⁰⁰. У Перемишлі був залишений радянський гарнізон (зі складу 99-ої дивізії) на чолі з полковником Шерстовим¹⁰¹. Однак 29 вересня, відповідно до радянсько-німецького Договору про дружбу та кордони 6-та армія зупинила своє просування, а 5 жовтня розпочала виведення окремих своїх частин на лінію нового кордону. По завершенні наступальної операції, згідно з директивою військової ради Українського фронту, 6-та армія зосереджувалася в районі Угнів, Любча, Сенява, Перемишль, Комарно, Львів, Кам'янка-Струмилівська.

Наступ радянської Південної армійської групи

Вранці 17 вересня на фронті завширшки приблизно 70 км, від Гусятина на півночі до гирла Збруча на півдні, державний кордон перейшла Південна армійська група командарма 2-го рангу І. Тюленєва. До її складу входили: 4-й кавкорпус комдива Д. Рябишева (32-га кавдивізія комбрига О. Бацкалевича, 34-та кавдивізія комбрига В. Цейтліна), 5-й кавкорпус комдива Г. Ганіна (9-та кавдивізія комбрига П. Белова, 16-та кавдивізія комбрига І. Бікжанова), 13-й стрілецький корпус комдива М. Кирилова (72-га дивізія комбрига В. Візжиліна, 99-та дивізія комбрига Трунова), 25-й танковий корпус комдива В. Рєпіна (4-та танкова бригада полковника О. Полікарпова, 5-та танкова бригада полковника М. Катукіна, 1-ша мотострілкова бригада полковника А. Дементьєва), 23-тя танкова бригада полковника Т. Мішаніна і 26-та танкова бригада полковника К. Семенченка. Мобільні з'єднання (два кавалерійські, один танковий корпуси та одна танкова бригада) мали зайняти Бориславські нафтові родовища, а 13-й корпус з 23-ю танковою бригадою — захопити територію Станіславівського воєводства й перерізати шляхи евакуації за кордон польських військ.

У прикордонній смузі військам Південної групи протистояли батальйони КОП “Борщів” та “Копичинці”, що прикривали найкоротший шлях до “румунського плацдарму”, де перебували польський президент, уряд та головнокомандувач. Тож, від опору прикордонників залежало перебування польських верховних органів влади на території країни та можливість їх безпечної евакуації за кордон.

На ділянці батальйону “Борщів” Збруч форсували 13-й корпус, 23-тя танкова бригада, та 9-та кавдивізія з 5-го кавкорпусу. Звісно, що поляки не могли довго стримувати просування радянських військ, тож одна рота прикордонників була розпорошена, а дві інші у повному складі перейшли на румунську територію¹⁰². Польські вояки знищили два радянські танки. Смертельне поранення дістав командир батальйону КОП капітан Б. Краковський¹⁰³. Батальйон “Копичинці” капітана М. Конковецького протистояв 4-му кавкорпусу, 25-му танковому корпусу, 26-й танковій бригаді та 16-й кавдивізії з 5-го кавкорпусу. Серйозний опір польські прикордонники чинили у Гусятині¹⁰⁴. Однак батальйон КОП був вибитий зі своїх позицій й з боями відступав до переправи через Дністер поблизу Устечка. На цьому шляху більшість польських вояків потрапила до полону.

Надвечір 17 вересня кавалеристи 4-го і 5-го корпусів, подолавши 60 км, вийшли на Стрипу. Повільно діяв 25-й танковий корпус, який через погане керівництво та розтягнутість тилів дійшов тільки до Чорткова. За перший день наступу Південна група полонила майже 1000 польських вояків¹⁰⁵. На своєму шляху її частини неодноразово стикалися з польськими військами, при цьому іноді доходило до застосування зброї. Наприклад, у радянських джерелах повідомляється про опір поляків у Теребовлі¹⁰⁶. 18 вересня кавалерійські корпуси продовжили наступ й до кінця дня вийшли на рубіж Ліятин — Дубова. Як і раніше, повільно діяли танкісти, які дійшли до міста Монастирськ, під час захоплення якого у полон потрапили 172 польські офіцери та біля 5000 солдатів¹⁰⁷. Наступного дня радянські війська вийшли на Гнилу Липу від Рогатина до Галича, де в полон було захоплено близько 6000 польських вояків, передусім, із запасних осередків, що збиралися тут перейти на лівий берег Дністра¹⁰⁸. На четвертий день наступу війська 4-го корпусу просунулися на 30 км, досягнувши лінії Боротники — Журавно — Журів, 25-го — підійшли до Стрия, а 5-го — залишилися у Галичі. На цих рубежах радянські війська вимушені були зупинитися, адже подальший шлях був заблокований німецькою 57-ою піхотною дивізією, яка 18 вересня зайняла Стрий, витіснивши звідти групу польських військ генерала С. Дембінського.

На лівому фланзі Південної армійської групи діяли 13-й стрілецький корпус та 23-тя танкова бригада, що мали швидко опанувати переправи через Дністер біля Ніжнева, потім зайняти Коломию й таким чином відрізати шляхи відступу польських військ до румунського кордону. Однак 13-й корпус не повністю виконав завдання, адже до кінця дня він тільки-но вийшов до Дністра, а на протилежний берег встигли переправитися лише невеликі розвідувальні підрозділи 23-ої бригади. Своїми головними силами корпус почав форсувати водну перешкоду в ніч з 17 на 18 вересня. При цьому, як зазначається у журналі бойових дій з'єднання, “переправа більше ніж 3000 машин, артилерії на механічній тязі виявилася справою досить складною. Вода в річці, рівень якої дещо піднявся після дощів, заливала радіатори. Машини десятками зупинялися на річці, загороджуючи дорогу тим, що їхали позаду. На протилежному березі дороги не виявилось. Машини не могли власними силами подолати круті, слизькі від дощу скати, тому їх часто потрібно було витягувати на руках”¹⁰⁹.

18 вересня сили 13-го стрілецького корпусу були розділені. Його 72-га дивізія рушила на Коломию й до кінця дня зайняла місто, де якраз почалося повстання українського населення проти залишків польської адміністрації. Інша дивізія, 99-та, за підтримки танкістів 23-ої бригади, наступного дня вступила до Станіслава. За завищеними радянськими даними тут у полон були захоплені 11 000 польських вояків¹¹⁰. Однак у дійсності полонених було набагато менше, оскільки всі польські військові формування ще напередодні залишили місто й попрямували до угорського кордону¹¹¹. 20 вересня передові підрозділи 13-й стрілецького корпусу вийшли до району Долина — Болеків. На цих рубежах корпус зупинилися, оскільки далі стояла німецька 57-ма піхотна дивізія.

У третій декаді вересня невеликі радянські мобільні загони почали опанувати гірські прикордонні райони, витісняючи звідти рештки польського війська. Так, 21 вересня було зайняте містечко Кути, де за наказом начальника штабу головнокомандувача генерала В. Стахевича майор Х. Пентковський керував відступом польських частин до Румунії. Під своє командування він зібрав біля 400 вояків, які при появі радянських танків безперешкодно відступили на територію сусідньої держави¹¹².

Після 23 вересня сили Південної армійської групи були зменшені. Так, 25-й танковий корпус перейшов до фронтового резерву — він був зосереджений в районі Комарно, де простояв до кінця операції¹¹³. Для тимчасової охорони нового кордону з Румунією та Угорщиною на Станіславівщині залишався 13-й стрілецький корпус, який вийшов із підпорядкування армійської групи й одержав статус окремого з'єднання. Його 99-та дивізія переводилася до складу 17-го стрілецького корпусу Східної армійської групи (замість неї з другого ешелону прибули 124-та і 146-та дивізії). Бойова ситуація дозволяла такі перегрупування, адже всі основні райони були вже захоплені, шляхи відступу польських військ за кордон перерізані, а попереду лежали зайняті німцями території, що були практично вільними від польських загонів. Крім того, з огляду на перебіг лінії кордону зона наступу військ Південної групи поступово звужувалася, а отже, концентрація значних сил тут була недоцільною. Тож, у складі Південної армійської групи залишилися 4-й і 5-й корпуси та 23-тя і 26-та танкові бригади.

21 вересня у Москві був підписаний радянсько-німецький протокол, який визначав процедуру звільнення вермахтом тих територій, які, згідно з таємними домовленостями Молотова—Ріббентропа, перебували у сфері інтересів Радянського Союзу. Відповідно до цього документу вранці 23 вересня німці стали поступово (по 20 км щоденно) відходити до раніше визначеної демаркаційної лінії вздовж Сяну. Того ж дня радянські війська вступили до Стрия, наступного — до Дрогобича і Борислава, 26 вересня — до Самбора, а 29 вересня кавалерійські корпуси Південної групи вийшли на Сян й тимчасово взяли на себе обов'язки з охорони демаркаційної лінії. На цьому шляху не обійшлося без збройних інцидентів, причому не тільки з польськими, але й з угорськими військами. 26 вересня на станції Бескид моторизований загін 16-ої кавалерійської дивізії зустрів угорський підрозділ, командир якого відмовився залишити станцію. Тоді червоноармійці силою зброї змусили угорців відступити на свою територію¹¹⁴. 27 вересня в районі сіл Хліплі, Воля Судковська та Владипіль радянська 34-та кавалерійська дивізія розбила Новогрудзьку бригаду генерала В. Андерса, що проривалася до угорського кордону. При цьому з польського боку загинули біля 20 вояків¹¹⁵, а з радянського було лише 13 поранених (в тому числі смертельно — командир 146-го полку майор Дегтярьов)¹¹⁶. Після цього бою, незважаючи на порівняно невеликі втрати, польська бригада була розпорошена на окремі невеликі групи й таким чином перестала існувати як цілісне військове з'єднання. На своєму шляху до Угорщини, до якої залишалося менше 40 км, багато польських вояків потрапили в полон. Наприклад, у селі Мочеради був схоплений

заступник командира Новоградської бригади полковник К. Желіславський¹¹⁷, біля села Балиці потрапив у полон командир 27-го уланського полку підполковник Ю. Пайонк, у цьому ж районі — командир 19-го уланського полку підполковник Ю. Піонтковський¹¹⁸. Крім того, польським воякам доводилося стикатися також і з загонами сільської “червоної” міліції. Так, “червоні міліціонери” спочатку поранили, а потім 29 вересня поблизу села Ясенька-Стасьова захопили в полон самого генерала В. Андерса, котрий був негайно переданий радянському командуванню¹¹⁹. У селі Пнікут від рук місцевих активістів загинув командир 25-го уланського полку полковник Б. Стахлевський та кілька офіцерів цього полку¹²⁰. Уникнути полону й дістатися угорського кордону вдалося небагатьом, зокрема, командир 26-го уланського полку підполковнику Л. Швейцеру¹²¹.

Після виходу на Сян і завершення наступальної операції війська Південної армійської групи, перейменованої 28 вересня на 12-ту армію, згідно з директивою Військової ради Українського фронту, мали зосередитися в районі: Перемишль, Ужоцький перевал, станція Бескид, Стрий, Самбір. У цей час до складу армії був включений 49-й стрілецький корпус (три дивізії), однак її 5-й кавалерійський корпус виводився до фронтового резерву, а 26-та танкова бригада передавалася сусідній 6-й армії.

Бойові дії на Поліссі

Радянські війська не проводили фронтальної наступальної операції у важкодоступних районах Полісся. З півдня сильно заболочений басейн Прип'яті обходила 60-та стрілецька дивізія з 15-го стрілецького корпусу Українського фронту, а з півночі — 52-га стрілецька дивізія з 23-го стрілецького корпусу Білоруського фронту (27 вересня переведена до складу 15-го стрілецького корпусу Українського фронту). Між обома дивізіями, а відтак й фронтами, тривалий час існував оперативний розрив завширшки понад 120 км, який давав можливість полякам не тільки сконцентрувати тут значні сили, а й вивести їх поліськими лісами на західний берег Бугу.

17 вересня у поліському містечку Давидгородок зі своїм штабом перебував командувач Корпусу охорони прикордоння генерал В. Орлік-Рюкеманн. Після початку радянського наступу він об'єднав під своїм командуванням чотири прикордонні батальйони (один з полку “Барановичі”, три — з бригади “Полісся”), на ділянках яких противник не проводив активних дій. Польські підрозділи безперешкодно залишили свої позиції й стали відходити до району Любешіва, куди прибули 22 вересня. Крім того, генерал встановив зв'язок з командиром полку КОП “Сарни” підполковником Н. Суліком, якому наказав долучитися до нього.

Н. Сулік диспонував значними силами. Два прикордонні батальйони полку КОП “Сарни” (“Рокитне” і “Березне”) та кавалерійський ескадрон (“Бистричі”) планомірно відходили на лінію укріплень над Случчю, де позиції займали два спеціальні фортечні батальйони посиленого складу (“Сарни” і “Малинськ”). До того ж, підполковник Н. Сулік вранці 17 вересня підпорядкував

собі всі військові частини, що опинилися в районі Сарн (через станцію рухалося чимало ешелонів з військами, що перекидалися з північно-східних районів на “румунський плацдарм”). Таким чином, його угруповання збільшилося ще на два батальйони піхоти, батальйон саперів, два дивізіони артилерії та панцерний потяг¹²².

Проти військ підполковника Н. Суліка діяла 60-та стрілецька дивізія комбрига М. Саліхова, що повільно просувалася у західному напрямку, маючи впродовж 17—18 вересня ряд дрібних сутичок з польськими прикордонниками, котрі воліли передчасно не вв'язуватися у відкриті бої¹²³. Вранці 19 вересня радянські війська почали штурм польських укріплень над Случчю в районі села Тинне, де займала позиції 4-та рота фортечного батальйону “Сарни” капітана Е. Маркевича. У першому ешелоні 60-ої дивізії наступали два полки, кожному з яких була додана одна саперна рота. Крім того, безпосередню участь в штурмі брав танковий батальйон дивізії¹²⁴. Після п'ятигодинного бою радянська піхота прорвалася через загороджувальний вогонь польських бункерів. Дивізія пододала укріплену позицію й рушила до Сарн. В районі Тинного для ліквідації окремих пунктів опору був залишений полк другого ешелону, який разом з саперами мав нищити ще “живі” ДОТи. Перед амбразурами зводилися загороджувальні барикади, запалювалися легкозаймисті матеріали, з невеликої відстані гармати вели вогонь прямою наводкою. Все це “засліплювало” захисників, завдяки чому підривні команди мали можливість підійти впритул до бункеру й закласти вибухівку під вхідні броньовані двері¹²⁵. Після вибуху всередину вривався штурмовий загін, що брав у полон захисників бункеру. Коли ж така тактика не спрацьовувала, проти ДОТів використовувалися хімічні танки ОТ-26, ОТ-130, які своїми вогнеметами “викурювали” поляків. Для поліпшення ситуації оточених бункерів підполковник Н. Сулік наказав резервному батальйону атакувати противника, аби відволікти його сили від укріплень¹²⁶. Ця атака принесла бажані результати, адже приблизно третина гарнізонів блокованих об'єктів таки вийшла назовні й відступила до найближчого лісу.

Внаслідок боїв за укріплені позиції в районі села Тинне польська 4-та фортечна рота батальйону “Сарни” капітана Е. Маркевича зазнала значних втрат: 229 її вояків загинули, 39 дістали важкі поранення і 301 потрапив у полон; із блокованих бункерів врятувалися лише біля 120 чол.¹²⁷ Водночас згідно з радянськими джерелами втрати 60-ої стрілецької дивізії були значно меншими, адже впродовж 17—21 вересня вона мала тільки 10 вбитих і 25 поранених¹²⁸. На нашу думку, ці дані є явно заниженими і не відображають реальної картини. Непрямим доказом великих втрат та втомленості радянської дивізії може служити той факт, що, прорвавши укріплення, вона не стала розгортати свого успіху й переслідувати поляків, а залишилася, натовість, на тривалий відпочинок у зайнятому районі, а потім взагалі була виведена до армійського резерву¹²⁹.

З проривом укріпленої позиції над польськими військами в районі Сарн нависла загроза оточення, тому надвечір 19 вересня підполковник Н. Сулік наказав підлеглим військам відходити на захід для з'єднання з генералом

В. Орліком-Рюкеманном. Марш відбувався трьома колонами. На своєму шляху поляки вели бої з місцевими українськими повстанцями, а також кілька разів були атаковані радянською авіацією¹³⁰. Нарешті 25 вересня поблизу міста Камень-Каширський всі окремі польські загони злилися у єдине угруповання, чисельність якого доходила до 8,7 тис. вояків. Рухаючись далі на захід, поляки вранці 28 вересня підійшли до Шацька, де перебували 411-й танковий батальйон і 54-й протитанковий дивізіон радянської 52-ої стрілецької дивізії, головні сили якої дислокувались у районі Малорита, Мокрани¹³¹.

Дізнавшись про появу на околиці Шацька польських військ, командир 411-го танкового батальйону капітан Несенюк вирішив їх атакувати. Радянські машини їхали вузькою греблею, коли поляки, які займали позиції на краю лісу, зустріли їх влучним вогнем своїх протитанкових гармат. За короткий час були знищені 6 танків Т-26 і 2 танки-амфібії Т-37. Радянський батальйон був розгромлений. Його втрати становили 20 вояків вбитими (смертельні рани дістав його командир), 4 пораненими і 10 зниклими безвісти¹³². Відбивши атаку радянських танків, поляки самі перейшли до активних дій. Вони швидко опанували Шацьк, де розбили 54-й протитанковий дивізіон, полонивши біля 330 радянських вояків, яких довелося відпустити, оскільки бракувало сил для їхньої охорони¹³³.

Отримавши тривожні повідомлення з Шацька, командир 52-ої дивізії полковник І. Руссіянов направив туди всі сили, що мав під рукою. Коли комбінований радянський загін підійшов до північної околиці Шацька, він був затриманий поляками. Генерал В. Орлік-Рюкеманн наказав бригаді КОП "Полісся", яка поки що не брала участі в боях, завдати удару по відкритому лівому флангу противника хоча б одним батальйоном. Однак командир бригади полковник Е. Ружицький-Колодзейчик, фактично проігнорував наказ генерала, кинувши в бій лише одну роту¹³⁴. Всі свої сили він спрямував до переправи на Бузі. Таким чином, була втрачена можливість розбити комбінований загін полковника І. Руссіянова. Після важких боїв вранці 29 вересня польське угруповання відірвалося від противника й переправилося на західний берег Бугу, при цьому найбільше постраждала саме бригада КОП "Полісся", яку переформували в один слабкий батальйон.

В боях за Шацьк обидві сторони зазнали значних втрат. 52-га дивізія крім згаданих вище 8 танків втратила ще 5 броньованих тягачів "Комсомолец" і кілька 45-мм протитанкових гармат¹³⁵. Загинули 80 радянських вояків, 184 дістали поранення (в тому числі й сам командир дивізії¹³⁶), 91 зник безвісти¹³⁷. Загальні втрати польського угруповання становлять приблизно 500 чол. вбитими, пораненими і полоненими.

Переправившись через Буг, група КОП продовжила марш на захід й 1 жовтня вийшла до села Витичне, де відбувся її останній бій¹³⁸, початок якого нагадував недавні події під Шацьком. На позиції польської протитанкової артилерії знову виїхала колона радянських танків-амфібії Т-37 розвідувального батальйону 45-ої стрілецької дивізії. Поляки підбили 3 машини¹³⁹. Тоді в бій вступила радянська польова артилерія. Під її інтенсивним кількогодинним вогнем фізично втомлені від постійних маршів польські вояки не

втримували напруги бою, командирам було все важче піднімати їх у контратаки. До того ж, у солдатів закінчувалися патрони, а гармати вистрілювали останні снаряди. За таких умов генерал В. Орлік-Рюкеманн вирішив за краще розпустити своє угруповання. З отриманням такого наказу польські підрозділи поступово залишили позиції й малими групами розійшлися у різних напрямках. На своєму шляху багато хто потрапив до радянського полону, при цьому чимало офіцерів були розстріляні прямо на місці. Під час свого останнього бою польські прикордонники завдали противнику відчутних втрат: були вбиті 32 радянські вояки і ще 90 дістали поранення¹⁴⁰.

Деякі підсумки радянського наступу на західноукраїнських землях у вересні-жовтні 1939 р.

Впродовж 17 вересня — 2 жовтня радянські війська зазнали наступних втрат¹⁴¹:

Види втрат		Командири	Молодші командири	Бійці	Всього
Безповоротні втрати	Вбито та померло на етапах санітарної евакуації	127	150	575	852
	Зникло без відомостей	20	18	106	144
	Всього	147	168	681	996
Санітарні втрати	Поранені, контужені, опечені	186	298	1518	2002
	Хворі	26	11	344	381
	Всього	212	309	1862	2383
Всього		359	477	2543	3379

Ці ж цифри подаються у звіті 10-го відділу штабу Українського фронту від 6 жовтня 1939 р. та були оприлюднені В. Молотовим наприкінці жовтня 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР (без урахування хворих та зниклих безвісти)¹⁴². Однак наведені дані не можна вважати повними. Питання виникають з приводу кількості зниклих та хворих. Тільки в одному 15-у стрілецькому корпусу зникли 140 чол.¹⁴³, тож виходить, що впродовж операції в усіх інших з'єднаннях фронту пропала лише одна особа, що суперечить дійсності (наприклад, 5 чоловік зникли у 24-й танковій бригаді)¹⁴⁴. Достовірність кількості хворих також викликає сумніви. Так, у 6-й та 12-й арміях хворіли, відповідно, 369 і 786 вояків¹⁴⁵. Кількість хворих у 5-й армії нам не відома, але в радянських джерелах зазначено, що медико-санітарне обслуговування там було поставлене на дуже низькому рівні, — значно гірше, ніж у двох інших арміях фронту.

Таким чином, наведену вище звітну інформацію не можна вважати достатньо повною. Причиною цього є, в першу чергу, недбалість при складанні звітних документів, практично, на всіх рівнях керівництва. Крім того, радянські командири у звітах свідомо намагалися зменшити цифри втрат, якщо вони, на їхню думку, виглядали занадто великими. Значного розмаху така практика набу-

ла під час фінської кампанії, коли загальні втрати військ в середньому занижувалися на 30 %¹⁴⁶, хоча окремі приклади можна знайти і у вересні 1939 р. Так, у звіті 15-го стрілецького корпусу за період з 17 вересня до 2 жовтня з невідомих причин не були враховані 90 чол., які зникли з 52-ої дивізії після бою в районі Шацька. Крім того, у цьому ж документі не враховані ще 4 вояки, які загинули та були поранені у частинах корпусного підпорядкування¹⁴⁷.

Таким чином, на нашу думку, чисельність втрат Українського фронту повинна бути більшою. До наведених у таблиці даних необхідно додати, принаймні, ще біля 100 чол., які зникли в усіх військових з'єднаннях (за винятком 15-го корпусу). Крім того, десь втричі треба збільшити кількість хворих вояків. Отже, реальні втрати фронту мають виглядати приблизно так: безповоротні — до 1100 чол.; санітарні — до 3900 чол.; всього — до 5000 чол.

Польські історики вважають, що втрати Червоної армії у вересні—жовтні 1939 р. на всіх тогочасних польських східних землях (включаючи Західну Білорусію) сягали 8—10 тис. чол.¹⁴⁸ Однак свої припущення вони не підкріплюють архівними документами чи теоретичними розрахунками.

Втрати польських військ точно невідомі. З цього приводу існують дві точки зору. Так, на думку історика Е. Козловського, було вбито 600—800 вояків і ще біля 1500 поранено¹⁴⁹. З другого боку, у статистичному звіті Польських збройних сил на Заході (складений у 1944 р.) зазначається, що загальні втрати могли сягати 20 тис. чол.¹⁵⁰ На наш погляд, перша версія виглядає надто заниженою, а друга — завищеною. Крім того, у вересні 1939 р. війська Українського фронту полонили біля 200 тис. польських вояків¹⁵¹.

Складним є питання визначення кількості радянської бойової техніки, що була знищена/виведена з ладу у вересні—жовтні 1939 р. За період 17—27 вересня такої, за офіційними даними, нараховувалося 44 одиниці (39 танків і 5 броньовиків). 2 жовтня вище військове керівництво зажадало від командування фронту пояснення причин втрати такої кількості техніки, і через чотири дні у черговому звіті наводяться вже значно менші цифри: знищено 5 і пошкоджено 21 танк¹⁵². Виходить, що з 27 вересня до 6 жовтня, тобто тоді, коли точилися найбільш завзяті бої, кількість знищених машин скоротилася у 1,5 рази! На підставі архівних документів нами була складена наступна таблиця, де вказана приблизна кількість радянської бойової техніки, що була знищена або виведена з ладу у військах Українського фронту у вересні—жовтні 1939 р.¹⁵³

	Знищено	Тимчасово непридатні для використання через технічні поломки та бойові пошкодження
Танки	23	понад 200
Броньовики	5	біля 10
Літаки	6	2—3
Гармати різних калібрів	17	10—20
Автомобілі різних типів	111	250—300
Трактори та броньовані тягачі	81	біля 100

Водночас за період проведення операції війська Українського фронту захопили значні трофеї, а саме: 247 324 карабіни, 8566 кулеметів, 739 гармат різних калібрів, 36 танків, 64 броньовики, 4579 одиниць механічного транспорту різних типів, 131 літак (переважно)¹⁵⁴.

Наведена вище інформація про людські та матеріальні втрати радянських та польських військ свідчить, що Червона армія під час проведення наступальної операції на західноукраїнських землях не зустріла організованого опору. Відбувалися лише окремі бої та сутички, причому деякі з них мали досить запеклий характер, як наприклад, оборона сарненського укріпленого району, бої групи КОП генерала В. Орліка-Рюкеманна біля Шацька і Витичного або бої 3-го піхотного КОП полковника З. Зайончковського в районі Грузятина, Навоза, Боровичів. Найбільш впертий опір радянським військам чинили переважно підрозділи Корпусу охорони прикордоння. У південно-східних районах країни поляки не організували оборону великих міст. Важливі адміністративні центри, такі як Львів, Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель, Рівне, Дубно, Станіслав, Коломия були зайняті Червоною армією без помітних втрат.

Наступальна операція Українського фронту виявила цілий ряд серйозних недоліків у керівництві та бойовій підготовці радянських військ. Так, практично відсутньою була взаємодія між різними родами військ, особливо між наземними військами та авіацією. Радянські солдати не знали контурів власних літаків, їхніх розпізнавальних знаків та сигналів. Досить часто підрозділи ППО не були проінформовані про польоти власної авіації¹⁵⁵. В зв'язку з цим, радянські літаки сприймалися за польські і по них відкривався вогонь. Обстріли власних машин набули настільки широкого розмаху, що командувач Східної армійської групи був вимушений 25 вересня взагалі заборонити будь-яку стрільбу по повітряних цілях¹⁵⁶.

Однією з найбільших проблем для радянського командування була організація пересувань військових частин, оскільки не існувало чітко налагодженої служби регуляції руху. Внаслідок цього постійно утворювалися великі затори, які значно уповільнювали пересування колон. Так, наприклад, деякі моторизовані підрозділи долали відстань у 20 км за 12 годин¹⁵⁷.

Великого клопоту радянському керівництву завдала організація надійного зв'язку з підлеглими з'єднаннями і частинами, адже у найбільш відповідальні моменти операції його практично не було. Причиною цього була слабка фахова підготовка особового складу підрозділів зв'язку. Часто погана праця радистів призводила до цілковитого мовчання радіостанцій. Вони помилялися у шифрах, не знали, на яких хвилях шукати сигнали власних військ. Непристосованою до реальних бойових дій була й сама організація системи зв'язку на всіх рівнях управління від полку до армії включно¹⁵⁸.

Бої з польськими військами довели, що в більшості випадків радянські солдати-резервісти були недостатньо підготовлені. Вони не витримували рішучих атак поляків. Через відсутність у командирів необхідних навичок та досвіду керування військовими підрозділами в бойових умовах, радянські загони потрапляли у "вогняні засідки", підготовлені поляками. Радянські ко-

мандири часто забували або просто нехтували елементарними нормами військової обережності.

Крім слабкої фахової підготовки, радянські вояки відзначалися також дуже низьким рівнем дисципліни. Серед бійців та командирів широкого розмаху набули такі негативні та аморальні явища, як мародерство, “барахольство”, пограбування цивільного населення (під виглядом конфіскації) та самочинство (в тому числі розстріли без суду та слідства). Траплялися навіть випадки, коли позбавлені належного контролю окремі радянські тилові підрозділи перетворювалися у звичайні банди, які просто грабували поміщицькі садиби, заможних селян та біженців¹⁵⁹. В свою чергу військові політичні та партійні органи, у кращому випадку, обмежувалися загальними розмовами, не вживаючи при цьому конкретних заходів для викоренення цих негативних вчинків¹⁶⁰. За серйозні помилки у проведенні політичної роботи командувач Східної армійської групи комкор П. Голіков отримав суворе попередження, а член військової ради корпусний комісар Г. Захаричев був взагалі звільнений з посади¹⁶¹.

Після завершення бойових дій вище радянське керівництво не тільки не виправило виявлені недоліки, але зробило цілий ряд нових помилок, серед яких слід назвати розформування танкових корпусів. В кінці листопада 1939 р. Головна військова рада Червоної армії вирішила ліквідувати існуючі чотири корпусні управління. Хибно оцінивши результати вересневої операції, палкі прибічники кавалерії маршали К. Ворошилов і С. Будьонний наполягли на тому, щоб розформувати ці оперативно-тактичні з'єднання, що були створені з ініціативи “ворога народу” М. Тухачевського. Офіційною причиною ліквідації танкових корпусів слугувала думка про їхню громіздку організацію та погану керованість у бойових умовах.

Наведені факти свідчать про недостатню підготовку Червоної армії до ведення бойових дій. Бої під Шацьком, в районі Грузятина, Навоза, Боровичів були першими, щоправда, слабкими симптомами майбутніх військових катастроф Червоної армії у війні з Фінляндією та на початковому етапі Великої Вітчизняної війни. Однак за фанфарами, що голосно трубили про перемогу, не вдалося почути цих сигналів тривоги. Відповідні висновки були зроблені лише після провальної фінської кампанії 1939—1940 рр.

¹ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // Wojskowy Przegląd Historyczny (далі — WPH). — 1993. — N 2. — S. 170.

² Ibid. — S. 171.

³ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. — T. 1. — Warszawa, 1994. — S. 114.

⁴ Російський Державний Військовий Архів (далі — РДВА). — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 2.

⁵ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 22.

⁶ Там само. — Арк. 25.

⁷ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 7.

⁸ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 365.

⁹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 7.

- ¹⁰ *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 33.
- ¹¹ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 517.
- ¹² *Ibid.*
- ¹³ *Rómmel J.* Za honor i ojczyznę. Wspomnienia dowódcy armii. — Warszawa, 1958. — S. 297—299.
- ¹⁴ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 528.
- ¹⁵ *Ibid.* — S. 524.
- ¹⁶ *Ibid.* — S. 525.
- ¹⁷ *Ślawoj-Składkowski F.* Prace i czynności Rządu Polskiego we wrześniu 1939 roku // Kultura. — 1948. — N 5. — S. 121; *Beck J.* Ostatni raport. — Warszawa, 1987. — S. 197, 198.
- ¹⁸ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 531—533.
- ¹⁹ *Ślawoj-Składkowski F.* Op. sit. — S. 123—124; *Beck J.* Ostatni raport. — Warszawa, 1987. — S. 199.
- ²⁰ *Cygan W.K.* Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939. — Warszawa, 1990. — S. 28.
- ²¹ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — Т. 1. — Cz. 4. — S. 566.
- ²² *Ibid.* — S. 556, 557.
- ²³ *Piątkowski H.* Raport komendanta m. Kutry z przebiegu działań za czas od 18 do 21.IX.1939 // Przegląd Kawalerii i Broni pancernej. — Т. XVII. — 1987. — N 126. — S. 15.
- ²⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej — CAW). — Sygn. arch. II/3/2. — Lista oddziałów WP, które w 1939 r. przeszły na teren Rumunii oraz Węgier. — K. 1—3.
- ²⁵ *Włodarkiewicz W.* Przedmoście rumuńskie w wojnie 1939 roku // WPH. — 1996. — N 4. — S. 62.
- ²⁶ Lista oddziałów WP, które w 1939 r. przeszły na teren Rumunii oraz Węgier. CAW. — Sygn. arch. II/3/2. — K. 2.
- ²⁷ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 15.
- ²⁸ Lista oddziałów WP, które w 1939 r. przeszły na teren Rumunii oraz Węgier. CAW. — Sygn. arch. II/3/2. — K. 9.
- ²⁹ *Ibid.*
- ³⁰ *Król W.* Zarys działań polskiego lotnictwa we Francji, 1940. — Warszawa, 1988. — S. 10.
- ³¹ CAW. — Kolekcja akt rosyjskich. — Sygn. arch. 807. — K. 29.
- ³² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 2; Там само. — Спр. 137. — Арк. 5.
- ³³ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3.
- ³⁴ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3.
- ³⁵ CAW. Sygn. arch. 807. Kolekcja akt rosyjskich. — K. 5.
- ³⁶ *Cygan W.K.* Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939. — Warszawa, 1990. — S. 87.
- ³⁷ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 34.
- ³⁸ Там само. — Спр. 275. — Арк. 210.
- ³⁹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 27.
- ⁴⁰ CAW. — Kolekcja akt rosyjskich. — Sygn. arch. 807. — K. 9.

- ⁴¹ *Dąbkowski Z.* Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku // *Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku.* — Londyn, 1986. — S. 188.
- ⁴² CAW. — Kolekcja akt rosyjskich. — Sygn. arch. 807. — K. 8.
- ⁴³ *Kapuściński J.* Relacja d-cy 2 dyonu konnego OZ Wołyńskiej brygady kawalerii // *Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej.* — T. XVIII. — 1989. — N 132. — S. 188.
- ⁴⁴ *Pawelczak Z.* Wyjątki z relacji d-cy szwadronu k.m 2 pułku ułanów grochowskich Suwalskiej brygady kawalerii // *Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej.* — T. XVIII. — 1989. — N 132. — S. 154.
- ⁴⁵ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 11.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 12.
- ⁴⁷ *Stawecki P.* Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego, 1918—1939. — Warszawa, 1994. — S. 295.
- ⁴⁸ CAW, kolekcja akt rosyjskich, sygn. arch. 807, k. 16.
- ⁴⁹ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 149, 167.
- ⁵⁰ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1994. — N 4. — S. 170.
- ⁵¹ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 154.
- ⁵² Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 2.
- ⁵³ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 16.
- ⁵⁴ *Lachowicz J.* Bitwa 3 pułku KOP z wojskami sowieckimi we wrześniu 1939 roku // *Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka.* — Warszawa, 1995. — T. 2. — S. 150.
- ⁵⁵ Детальніше про бойові дії групи полковника З. Зайончковського див.: *Руккас А.О.* Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. — К., 1997. — 31 с.
- ⁵⁶ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1959. — T. 1. — Cz. 3. — S. 558.
- ⁵⁷ *Głowacki L.* Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939. — Lublin, 1976. — S. 220.
- ⁵⁸ Owczesny ochotnik. Relacja o sytuacji na terenie Włodzimierza Wołyńskiego i o walce w m.Werba w nocy z 19 na 20.9.1939 // *Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka 1939.* — Londyn, 1988. — S. 271.
- ⁵⁹ РДВА. — Ф. 37928. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 20.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 164. — Арк. 46.
- ⁶¹ *Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka, 1939.* — T. 1. — Warszawa, 1996. — S. 222.
- ⁶² *Zarzycki P.* 2 batalion mostów kolejowych. — Pruszków, 1994. — S. 38.
- ⁶³ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 137.
- ⁶⁴ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — T. 3. — Warszawa, 1995. — S. 150.
- ⁶⁵ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 10.
- ⁶⁶ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 6.
- ⁶⁷ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej.* — Londyn, 1986. — T. 1. — Cz. 4. — S. 252.
- ⁶⁸ Archiwum Klubu Kleeberczyków, Dziennik ppłk.inż. Kleibera Józefa, d-cy OZ Pomiarów Artylerii, k. 1; *Janczewski A.* Wojenne przeżycia // *Radomski epilog bohaterskich żołnierzy gen. Franciszka Kleeberga.* — Radom, 1996. — S. 71.
- ⁶⁹ *Szawłowski R. (Liszewski K.).* Op. sit. — S. 229.
- ⁷⁰ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — T. 2. — Warszawa, 1996. — S. 169.

- ⁷¹ *Głowacki L.* Op. sit. — S. 225.
- ⁷² РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 55.
- ⁷³ Там само. — Арк. 54.
- ⁷⁴ *Ковалюк В.Р.* Західна Україна на початку Другої світової війни // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 38.
- ⁷⁵ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 318.
- ⁷⁶ *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.* // WPH. — 1993. — N 3. — S. 182.
- ⁷⁷ *Kowalewski M.* Sprawozdanie d-цу kompanii w baonie KOP “Dederkały” z pułku KOP “Równe” // Szawłowski R. (Liszewski K.) *Wojna polsko-sowiecka.* — Warszawa, 1995. — Т. 2. — S. 167.
- ⁷⁸ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 4.
- ⁷⁹ *Narbut-Luczyński A.* U kresu wędrówki. Wspomnienia. — Londyn, 1966. — S. 349.
- ⁸⁰ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 5; Там само. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 34.
- ⁸¹ *Cygan W.K.* Op. sit. — S. 105.
- ⁸² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 4.
- ⁸³ Там само. — Спр. 134. — Арк. 5.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 169. — Арк. 5.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 134. — Арк. 9.
- ⁸⁶ *Гальдер Ф.* Военный дневник. — М., 1966. — Т. 1. — С. 125.
- ⁸⁷ *Ryś (Ryziński) K.* Obrona Lwowa w roku 1939. — Palestyna, 1943. — S. 38.
- ⁸⁸ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 11.
- ⁸⁹ *Ryś (Ryziński) K.* Obrona Lwowa w roku 1939. — Palestyna, 1943. — S. 43.
- ⁹⁰ *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa, 1939. // *Wrzesień 1939: W relacjach i wspomnieniach.* — Warszawa, 1989. — S. 702—710.
- ⁹¹ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 123.
- ⁹² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 8; Спр. 134. — Арк. 13.
- ⁹³ *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.* // WPH. — 1993. — N 2. — S. 176.
- ⁹⁴ *Agresja sowiecka na Polskę w Cwietle dokumentów 17 września 1939.* — Т. 2. — Warszawa, 1996. — S. 137, 138.
- ⁹⁵ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 67; *Relacja d-цу saperów Armii “Prusy” ppłk. Tyczyńskiego Leona.* CAW. Sygn. arch. II/3/3. Kampania wrześniowa. — K. 3.
- ⁹⁶ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 22—24, 32.
- ⁹⁷ *Swianiewicz S.* W cieniu Katynia. — Warszawa, 1990. — S. 84.
- ⁹⁸ *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939—1946. — Lublin, 1995. — S. 32.
- ⁹⁹ *Rezler W.* Wrześniowy szlak żołnierzy generała Władysława Andersa // *Bitwy Września 1939 roku. Materiały z VI seminarium historyków polskich działań obronnych 1939 r.* — Koszalin, 1993. — Cz. 1. — S. 124.
- ¹⁰⁰ *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939.* — Warszawa, 1994. — Т. 1. — S. 237.
- ¹⁰¹ Ibid. — Warszawa, 1996. — S. 187.
- ¹⁰² *Nowosad J.* Moje zderzenie z bolszewikami 17 września 1939 roku // *Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku.* — Londyn, 1986. — S. 20—23.
- ¹⁰³ *Kryśka-Karski T.* Piechota Polska, 1939—1945. — Londyn, 1974. — Z. 15. — S. 46.
- ¹⁰⁴ *Grzelak C.* Dziennik agresji sowieckiej. — Warszawa, 1994. — S. 113.

¹⁰⁵ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. — T. 2. — Warszawa, 1996. — S. 329.

¹⁰⁶ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 2.

¹⁰⁷ Plan mobilizacyjny "W". Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny. — Pruszków, 1995. — S. 96; РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 293.

¹⁰⁸ *Magnuski J., Kołomijec M.* Czerwony "Blitzkrieg", wrzesień 1939. Sowieckie wojska pancerne w Polsce. — Warszawa, 1994. — S. 83.

¹⁰⁹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 14.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 17.

¹¹¹ *Hulewicz B.* Wielkie wczoraj w małym kręgu. — Warszawa, 1973. — S. 210.

¹¹² *Piątkowski H.* Op. sit. — S. 1—17.

¹¹³ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 294.

¹¹⁴ Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. — T. 2. — Warszawa, 1996. — S. 334.

¹¹⁵ *Szubański R.* Ostatnie walki grupy kawalerii gen. W.Andersa w dniach 26-27.9.1939 // WPH. — 1994. — N 3. — S. 118.

¹¹⁶ От Збруча до Львова / Сапфиров Н., Кондратенко В., Гончаров А., Ризенко А. — М., 1940. — С. 41.

¹¹⁷ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 16.

¹¹⁸ *Godyń Z.* Straty spośród kawalerzystów i pancernych z rąk sowieckich w II wojnie światowej. — Londyn, 1976. — S. 21.

¹¹⁹ *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939—1946. — Lublin, 1995. — S. 37.

¹²⁰ *Błasiński J.* Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 pułku ułanów wielkopolskich. — Warszawa, 1996. — S. 232.

¹²¹ *Schweicer L.* Wojna bez legendy. — Kirkoldy, 1943. — S. 113.

¹²² Archiwum Klubu Kleeberczyków. Relacja d-cy dyonu artylerii w grupie KOP mjr. Czernika Stefana. — K. 3.

¹²³ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 3; *Żurowski A.* W walce z dwoma wrogami. — Warszawa, 1991. — S. 21, 22.

¹²⁴ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 3; Там само. — Спр. 153. — Арк. 2; Там само. — Спр. 167. — Арк. 1.

¹²⁵ Там само. — Спр. 103. — Арк. 4; CAW. — Sygn. arch. 1504 a. — Kolekcja akt rosyjskich. — K.122.

¹²⁶ Archiwum Klubu Kleeberczyków. Relacja strzelca z baonu marsz. 76 pp szer. Zmitrewicza Jana. — K. 3; Relacja d-cy dyonu artylerii w grupie KOP mjr. Czernika Stefana. — K. 3.

¹²⁷ *Markiewicz E.* Relacja o przebiegu działań bojowych w 1939 r. // Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka. — Warszawa, 1995. — T. 2. — S. 131; Wojskowego Instytutu Historycznego. — Sygn. Arch. II/2/606. — K. 30.

¹²⁸ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 31, 32.

¹²⁹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 4.

¹³⁰ *Orlik-Rückemann W.* Kampania wrześniowa na Polesiu i Wołyniu, 17 września — 1 października 1939 r. — Warszawa, 1985. — S. 45.

¹³¹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 127.

¹³² Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 56.

¹³³ *Zurowski A.* W walce z dwoma wrogami. — Warszawa, 1991. — S. 110.

¹³⁴ Archiwum Klubu Kleeberczyków. Relacja d-cy kompanii baonu KOP "Kleck" por. Sobczaka Antoniego. — K. 3.

¹³⁵ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 133; Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 14.

¹³⁶ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 133.

¹³⁷ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 56.

¹³⁸ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 31.

¹³⁹ Там само. — Ф. 37928. — Оп. 1. — Спр. 162. — Арк. 20—22.

¹⁴⁰ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 67—69.

¹⁴¹ Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование. — М., 1993. — С. 92.

¹⁴² Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 2. — S. 187; Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку Другої світової війни // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 41.

¹⁴³ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 92.

¹⁴⁴ Там само. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 3.

¹⁴⁵ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 1. — S. 216; N 3. — S. 194.

¹⁴⁶ Аптекарь П.А. Оправданы ли жертвы? // ВИЖ. — 1992. — № 3. — С. 44.

¹⁴⁷ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 3, 56, 91.

¹⁴⁸ Cygan W.K. Op. sit. — S. 143.

¹⁴⁹ Kozłowski E. Ostatni okres Wojny obronnej // WPH. — 1989. — N 3. — S. 219—220.

¹⁵⁰ Cygan W.K. Op. sit. — S. 143.

¹⁵¹ Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнослужащих. — М., 1991. — С. 158.

¹⁵² Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 2. — S. 183—184.

¹⁵³ РДВА. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 3, 4, 35—43, 53; Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 14; Там само. — Ф. 35076. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 83.

¹⁵⁴ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 2. — S. 187.

¹⁵⁵ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 23.

¹⁵⁶ Там само. — Ф. 35077. — Оп. 1. — Спр. 250. — Арк. 5.

¹⁵⁷ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 22.

¹⁵⁸ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1993. — N 3. — S. 180.

¹⁵⁹ РДВА. — Ф. 40780. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 37, 38.

¹⁶⁰ Там само. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 1.

¹⁶¹ Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r. // WPH. — 1994. — N 1—2. — S. 230.